ΠΟΛ ΚΑΙ ΛΟΡΑ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΚ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΛΟΚΗΣ[1]

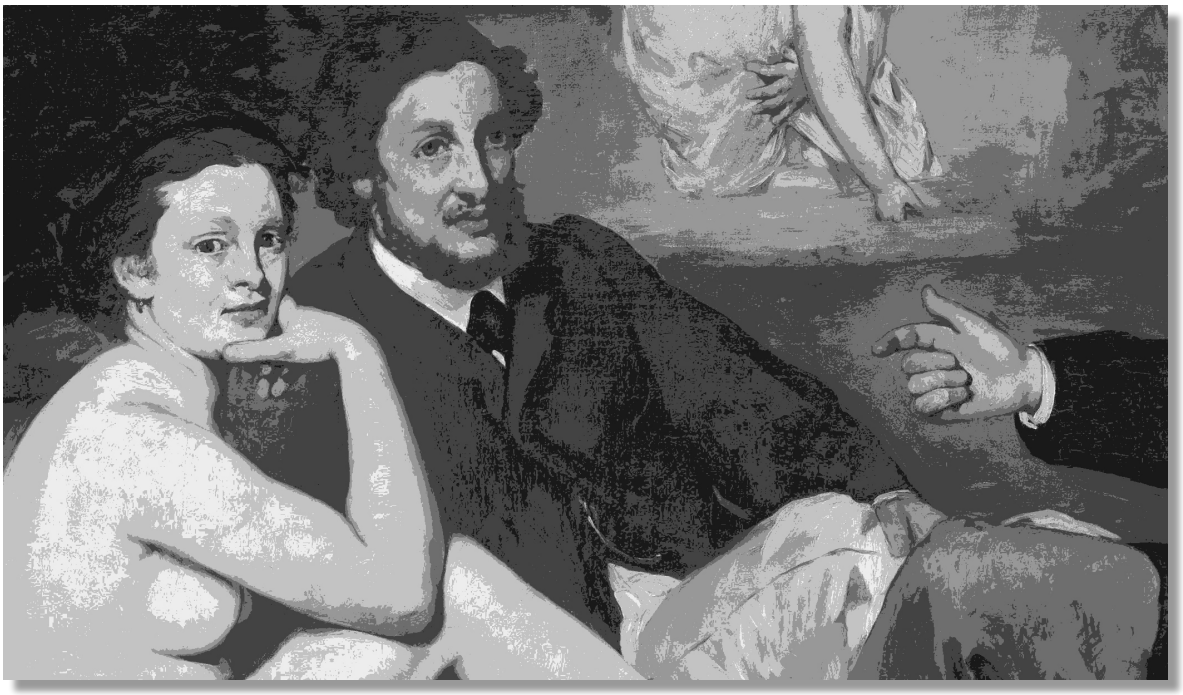

I. Το κοινωνικό σκηνικό του μυθιστορήματος

1865-1911: Σαράντε πέντε τόσα χρόνια καλπάζουσας καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σαράντα πέντε χρόνια ταξικής συνειδητοποίησης των εργαζομένων. Σαράντα πέντε χρόνια στη νεότερη Ευρωπαϊκή ιστορία μέσα από τον περιπετειώδη κοινό βίο δύο ανθρώπων οι οποίοι, παρόλο που γεννήθηκαν και ανδρώθηκαν υπό τη σκιά δύο επιφανών διανοουμένων-επαναστατών, του Καρλ Μαρξ και του Φρίντριχ Ένγκελς, έκαναν, στην κυριολεξία, ό,τι περνούσε απ' το χέρι τους ώστε να ξεφύγουν από αυτή την «εξ αίματος κηδεμονία» και να χαράξουν έναν πολύ προσωπικό δρόμο with sense and sensibility, όπως λέγεται κάποια στιγμή στο μυθιστόρημα.

Ο δρόμος αυτός του ζεύγους Λαφάργκ δεν ήταν εύκολος. Επειδή στη διαδρομή του γεννήθηκαν τρία αγαπημένα παιδιά και χάθηκαν όλα μες στις δυσκολίες που έβαζε η εποχή· επειδή σε μια κρίσιμη καμπή του, μετά την ταπεινωτική ήττα στον γαλλοπρωσικό πόλεμο, υψώθηκε ως αισιόδοξη προσδοκία (στην αρχή) και ως απόλυτη απόγνωση (στο τέλος του) το συγκλονιστικό, για όσους

[1] Προσοχή: Αυτή η εκτενής σύνοψη του μυθιστορήματος Πολ και Λόρα, ζωγραφική εκ του φυσικού, στην πραγματικότητα είναι σε θέση να αξιοποιεί ένα ελάχιστο μέρος από την πυκνή πλοκή, τα θέματα που θίγονται, τα πλήθος ιστορικά γεγονότα, τις επάλληλες / παράλληλες ιστορίες των ανθρώπων που τα βιώνουν, τις διαφορετικές συγκρούσεις, τις εξελίξεις τόσο σε επίπεδο ψυχολογίας των ηρώων όσο και αφήγησης, στοιχεία που συγκροτούν ως εκ της συστάσεώς του κάθε παρόμοιο μυθιστόρημα. Δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε καν πρόγευση του βιβλίου· είναι περισσότερο ένας χάρτης πλοήγησης του αναγνώστη που θέλει να αποκτήσει μια ιδέα (μια πολύ μικρή ιδέα…) για τη δομή του μυθιστορήματος. Κι αυτό πάλι με πολλούς περιορισμούς αφού ο «χάρτης» αυτός περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην πλοκή που αφορά τον βίο των δύο ηρώων. Όμως, δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά για ένα μυθιστόρημα που, με επίκεντρο δύο ιστορικά πρόσωπα και τις επάλληλες / παράλληλες ιστορίες τρίτων χαρακτήρων, εκτείνεται σε χρονική περίοδο μισού αιώνα με πληθώρα από αντίστοιχα γεγονότα και εξελίξεις.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

πήραν μέρος έστω και από απόσταση, φαινόμενο της Κομμούνας· επειδή ακόμα ο πρωταγωνιστής του βιβλίου Πολ Λαφάργκ είναι, φύσει και θέσει, μια ατίθασση προσωπικότητα που δεν υπακούει σε κανόνες· επειδή, επίσης, η ηρωίδα του βιβλίου Λόρα Μαρξ, γυναίκα με ευρεία καλλιέργεια, ως νεαρή μητέρα συγκρούστηκε με την ίδια την αντίληψή της για τη χειραφέτηση των γυναικών· επειδή οι δύο αδελφές της, επίσης χειραφετημένες γυναίκες, είχαν απροσδόκητα πρόωρο τέλος· επειδή η προσδοκία όλων για ένα καλύτερο αύριο, για την κοινωνική Πρόοδο, συγκρουόταν με χίλιες διαφορετικές ιδέες, πεποιθήσεις, ιδεολογήματα, μυθολογίες, πίστεις, φαντάσματα και δαίμονες που έπλαθε σε καθημερινή βάση εκείνη η δύσκολη εποχή.

Επειδή δεν υπήρχε μόνον ο Μαρξ αλλά και ο Μπακούνιν. Επειδή δεν υπήρχε, επιπλέον, μόνον ο Κομμουνισμός και η Αναρχία αλλά και ο κατά πολύ καλύτερα οργανωμένος, εξοπλισμένος και αδηφάγος Καπιταλισμός. Γεγονός που είχε ως άμεση και διαρκή συνέπεια η αγνότητα των όποιων αγωνιστικών οραμάτων των ηρώων και του περιβάλλοντός τους να αντιμετωπίζει, κάτω από χίλιες δυο διαφορετικές μορφές, την άτεγκτη πραγματικότητα των ταξικών συμφερόντων του Κεφαλαίου. Ιδού μια εικόνα της κοινωνίας στα μέσα του 19ου αι. όπως αποτυπώνεται στο πρώτο κεφάλαιο:

«…οι ψυχές τους αιωρούνται πάνω απ' την επιδεικτική πόλη του Μικρού: πεθαίνουν εύκολα, πολύ εύκολα, έχει γεμίσει νεκρές ψυχές το Παρίσι. Δουλεύουν 12, 14, 16 ώρες τη μέρα στην πέτρα, στο νήμα, στο σίδερο, στο ατσάλι, στο ξύλο, στις μηχανές, στα ορυχεία, στα καμίνια, στα υφαντουργεία, στα βυρσοδεψεία, άντρες γυναίκες, παιδιά. Για τρεις κι εξήντα. Όλοι αυτοί οι άμοιροι στοιχειώνουν τα garnis[2], εκεί ψηλά, σε διασκευασμένες *αποθήκες* ζούνε, Λόρα, στα greniers[3] του τελευταίου ορόφου, βλέπεις; Να, εκεί πάνω, και μου έδειξε ψηλά, δίπλα στις καμινάδες, κάτι παραθυράκια τόσα δα. Σε μια κάμαρα minable, shabby,[4] ολόκληρες οικογένειες, καταλαβαίνεις; λέει ο Πολ, τα μάτια του καίνε, σφίγγει τις γροθιές του. Σ' αυτό που *κανονικά* προορίζεται *για αποθήκη*, καταλαβαίνεις; ξαναλέει ο Πολ κι η φωνή του ραγίζει. Αποθηκεύουν τις εργατικές ψυχές ώσπου να πεθάνουν! Οι πεθαμένοι εργάτες αιωρούνται πάνω απ' την πόλη. Αν δεν είσαι τυφλός, τους βλέπεις, τους νιώθεις κάθε στιγμή!»

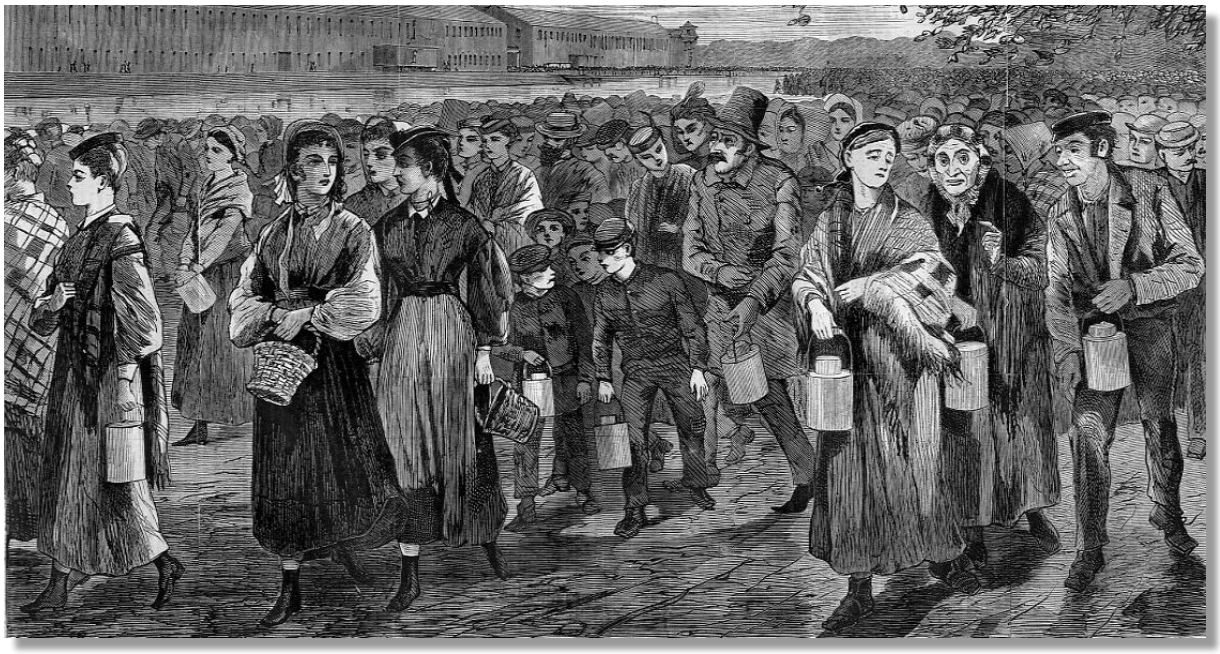

[2] Σοφίτες.
[3] Αποθήκες.
[4] Αξιοθρήνητες (γαλλ. και αγγλικά στο πρωτότυπο).

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

II. Η συντροφική ζωή δύο ανήσυχων ανθρώπων του 19ου αιώνα, του Πολ και της Λόρα, ως κεφαλαίων μυθιστορήματος του 19ου αιώνα.

ΜΕΡΟΣ Α': Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΕΡΑΣΙΩΝ

I. Α! Οι ωραίες μέρες! (1865-1868)

Δυο νέοι άνθρωποι γνωρίζονται, ερωτεύονται, παντρεύονται κάπου ανάμεσα στο Παρίσι του Ναπολέοντα Βοναπάρτη του Γ' και τη βικτοριανή Αγγλία. Εκείνη, η πολύ καλλιεργημένη μεσαία κόρη του δόκτορα Καρλ Μαρξ, φιλόσοφου, οικονομολόγου, πολιτικού, του επαναστάτη που μετά βίας καταφέρνει και επιβιώνει, κυρίως χάρη στην αέναη συνδρομή του εύπορου βιομήχανου φίλου του Φρίντριχ Ένγκελς. Εκείνος, φοιτητής Ιατρικής, γιος ενός εύπορου κατασκευαστή βαρελιών, γεννημένος από μάνα με κρεόλικη καταγωγή και μεγαλωμένος ως τα εννιά του χρόνια στο Σαντιάγο της Κούβα. Και οι δυο τους αγωνιούν για το μέλλον. Και οι δυο τους είναι ερωτευμένοι με την Πρόοδο, τη Γνώση, τον Σοσιαλισμό. Εκείνος, σε ένα παμφοιτητικό συνέδριο, θα τελειώσει τον επαναστατικό του λόγο με αυτά τα λόγια: «…Επομένως, όλη μας τελικά η προσπάθεια, όλος ο αγώνας που κάνουμε εμείς, οι απόγονοι του σαράντα οχτώ, για μια καλύτερη κοινωνία, οφείλει να στραφεί πρώτα απ' όλα στον κυριότερο αντίπαλο: «Guerre à Dieu, αλλιώς δεν πάμε πουθενά, Guerre à Dieu, là est le Progrès πολίτες, αλλιώς πάμε χαμένοι! Θα το ξαναφωνάξω, λοιπόν, όσο μπορώ πιο δυνατά: Guerre à Dieu!»[5]

Εκείνη, λίγο καιρό αφού παντρευτούν, αναρωτιέται: «Πώς θα τα καταφέρουμε, άραγε, από δω και πέρα; Ανησυχώ λιγάκι, αλλά δεν λέω τίποτε. Δεν θέλω να είμαι απαισιόδοξη. Θα τα καταφέρουμε. Είμαστε νέοι, είμαστε δυνατοί. Θα τα καταφέρουμε. Ο Πολ έχει όρεξη να κατακτήσει τον κόσμο. Του έχω εμπιστοσύνη. Ένας μπλανκιστής γιατρός και φίλος του, ο Τόνι Μουαλέν, του έδωσε την ιδέα ν' ανοίξει ιατρείο στην πλούσια συνοικία του Πασί, εκεί μένουν πολλοί αγγλόφωνοι. Δεν είναι κακή ιδέα. Θα τον βοηθήσει ο πατέρας του (ο κυρ Φρανσουά τον αγαπάει πολύ, το μόνο που θέλει είναι να τον δει κάποτε γιατρό), θα έχει τελοσπάντων μια καλή δουλειά. Αλλά ο Πολ δεν βιάζεται να πάρει απόφαση. Το σκέφτεται.

Προς το παρόν έχει μεγάλη νευρικότητα για τη διπλωματική του στη χειρουργική, οι εξετάσεις είναι τον Ιούλιο. Άντε ένας μήνας ακόμα. Γι' αυτό δεν βιάζεται να αποφασίσει. Όχι πως δεν τον ενδιαφέρει η ιδέα του Τόνι. Τον ενδιαφέρει. Το σκέφτεται. Φαίνεται, όμως, ότι έχει δει πολλά στο Bart's. Πάρα πολλά. Μια νύχτα ξύπνησε με φωνές, μες στον ιδρώτα. Ήταν η αφορμή να μου διηγηθεί πόσες πολλές amputations γίνονται εκεί μέσα κάθε μέρα, πόσος κόσμος μολύνεται με το τίποτε, πόσο η φθίση κι η σκρόφουλα κι διφθερίτιδα κι η πνευμονία κτυπάνε θανάσιμα τον φτωχόκοσμο, κυρίως τις γυναίκες και τα παιδιά. Αυτό το τελευταίο με είχε πολύ ταράξει. Επειδή, ναι, τώρα ήξερα με σιγουριά ότι περιμένω παιδί.»

Κεφ. ΙΙ. Το ευαίσθητο πέπλο των οικογενειακών σχέσεων (στα 1868-1869)

Ο γάμος για τη Λόρα σημαίνει εγκλεισμό στο σπίτι, αισθάνεται συνέχεια σωματικά αδύναμη (το οποίο επίσης σημαίνει: ψυχικά «ανήμπορη»), χάνει τις πολύτιμες συνήθειές της του Λονδίνου: το διάβασμα, τις μεταφράσεις, τις συζητήσεις με τον μπαμπά της (τον επονομαζόμενο «Μαυριτανό») και τον φίλο του Ένγκελς (τον επονομαζόμενο «Στρατηγό»), την καθημερινή επαφή με τις επίσης πολύ καλλιεργημένες αδελφές της. Στη θέση όλων αυτών των αγαπημένων συναναστροφών, στη

[5] Πόλεμος στον Θεό, εκεί βρίσκεται η πρόοδος, πόλεμος στον Θεό!

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

νεαρή, μόλις εικοσιτριάχρονη Λόρα μένει η αλληλογραφία μαζί τους και, βεβαίως, η ανατροφή του ασθενικού αγοριού της, του Σνάπι και η διαχείριση της δεύτερης δύσκολης εγκυμοσύνης της. Το παρακάτω απόσπασμα, από τη *Μαντάμ Μποβαρί* του Φλομπέρ, που κοσμεί την προμετωπίδα αυτού του κεφαλαίου σε κάποιο βαθμό χαρακτηρίζει την ηρωίδα του μυθιστορήματος σε αυτή την περίοδο της ζωής της: «Ήταν τόσο μα τόσο θλιμμένη, ώστε όποιος την έβλεπε στο κατώφλι του σπιτιού της θαρρούσε ότι ένα σάβανο κάλυπτε την πόρτα. Απ' ό,τι φαίνεται το πρόβλημά της ήταν κάτι σαν ομίχλη που είχε στο κεφάλι, οι γιατροί δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτε γι' αυτό, ούτε κι ο εφημέριος. […] Λένε πως, μετά τον γάμο της, αυτό το πράγμα της πέρασε.
– Ναι, αλλά σε μένα, σχολίασε πάλι η Έμμα, αυτό μου συνέβη μετά τον γάμο.»
Αντιθέτως, ο Πολ, όπως διαβάζουμε στο βιβλίο: «Ο Πολ, που σφύζει από ζωή και πάθος, παίρνει μέρος και στις μαζικές αντικληρικές συγκεντρώσεις των «Libres penseurs de Paris»[6] και στη Λόρα, που αναρωτιέται *μήπως καλέ μου Tooley το παρακάνεις;*, απαντά ότι εκεί πηγαίνει απλά για να πιάσει το «κλίμα», να ξέρει ποια «γραμμή» θα ακολουθήσει στην αντικληρική *La libre pensée* του Βερλέ. Ναι, ο Πολ τρέχει παντού. Ζει απ' αυτό, ζει γι' αυτό, μόνο γι' αυτό, αυτή την εποχή των κερασιών. Τρέχει χωρίς να σκέφτεται τίποτε άλλο. Νιώθει την ατμομηχανή της επανάστασης να καταφθάνει. Κι αυτό του αρκεί».

Κεφ. ΙΙΙ. Το ευαίσθητο πέπλο των οικογενειακών σχέσεων (La joie de vivre[7] στα 1870)

Γεννιέται ένα ακόμα παιδί στην οικογένεια Λαφάργκ, εξίσου ασθενικό με το πρώτο και σε συνθήκες που δεν είναι οι καλύτερες για το μεγάλωμά μου. Είναι μια εποχή που, ακόμα και οι πιο μορφωμένοι άνθρωποι, δεν γνωρίζουν ακόμα τους κινδύνους των βακτηρίων, τη σημασία της αποστείρωσης κλπ. Είναι μια εποχή που τα παιδιά γεννιούνται εύκολα και πεθαίνουν ευκολότερα. Κι αυτό είναι δυσβάσταχτο για μια Λόρα που, σίγουρα, δεν φανταζόταν έτσι δύσκολη την κοινή ζωή της με τον αγαπημένο της γαλλοκρεολό. Ενώ εκείνος τρέχει απ' το πρωί ως το βράδυ pour la cause du peuple[8] αυτή κλείνεται στο σπίτι, συχνά φτάνοντας στα όριά της με τα παιδιά: «Στη διάρκεια της σύντομης ζωής της Αδυνατούλας η Λόρα παραιτήθηκε από κάθε προσπάθεια να κάνει κάτι. Δεν μπορούσε *να διαχειριστεί* το εύθραυστο κορμάκι που αντί να μεγαλώνει αδυνάτιζε δίπλα της. Δεν μπορούσε ούτε να χαρεί ούτε να λυπηθεί με την κόρη της. Όταν την έπαιρνε στην αγκαλιά της αισθανόταν πολύ άβολα όπως όταν μικρή έπρεπε να παίξει με τις κούκλες. (Δεν ήξερε ποτέ τι να κάνει με μια κούκλα. Όταν ήταν μικρή σιχαινόταν τις κούκλες.) Δεν ήξερε τι ακριβώς να κάνει με ένα παιδί που δεν μπορούσε να το θηλάσει. Το feeding bottle[9] τής φαινόταν πολύ μεγάλο για την Αδυνατούλα. Η μικρή έπινε το ξένο γάλα αλλά το έπινε δύσκολα. Συχνά το έκανε εμετό. Όταν έκανε εμετό έπειτα από λίγο έκανε εμετό και η Λόρα. Όταν η μικρή ανέβαζε πυρετό σε λίγο ανέβαζε πυρετό κι η Λόρα, ή τουλάχιστον έτσι ένιωθε. Δεν το έλεγε σε κανέναν. Ντρεπόταν».
Αυτό που ζούνε οι δυο ήρωες στα 1870 είναι δύσκολο. Κανένας τους δεν μπορεί να διαχειριστεί την κοινή τους οικογενειακή και γενικότερη κατάσταση με ψυχραιμία. Ναι, υπάρχουν οι αγώνες για τον σοσιαλισμό που ξοδεύει όλη του τη νεανική ικμάδα ο Πολ, ναι, υπάρχει το πρόβλημα με την εύθραστη υγεία των παιδιών τους, (η κόρη τους δεν έζησε παραπάνω από μερικούς μήνες), ναι, δεν ξέρουν κι οι δυο τους από πού να αντλήσουν δυνάμεις. Τόσο που κάποια στιγμή ο Πολ, που στο μεταξύ παλεύει να δυναμώσει το τμήμα της Διεθνούς στο Παρίσι, φτάνει στα όριά του: «…Να τα παρατήσει όλα και να φύγει στη Νέα Ορλεάνη, να κυνηγήσει ό,τι είχε ακόμα απομείνει εκεί από την περιουσία του πατέρα του. Να βρεθεί σε άλλο κόσμο. Ακόμα και στον άλλο κόσμο. Να τα παρατήσει

[6] Ελεύθερα σκεπτόμενοι.
[7] Η χαρά της ζωής.
[8] Για την υπόθεση του λαού.
[9] Μπιμπερό.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

όλα και να μην έχει πια να ασχολείται με τις *απίστευτες δυσκολίες* της Λόρα: που δεν καταφέρνει να προσαρμοστεί στην εγκυμοσύνη, στο παιδί, στο Παρίσι, στους φίλους του, στη Γαλλία, που δεν μπορεί να αντέξει μακριά από το Λονδίνο, τις αγαπημένες της αδελφές, τον αγαπημένο της πατέρα, τον αγαπημένο της Στρατηγό.
Ναι, στους λίγους μήνες της Αδυνατούλας, ο Πολ τρόμαξε με τη ζωή του. Ένιωσε ότι του ξέφυγε ο έλεγχος. Ακόμα και με τους συντρόφους πολίτες της Διεθνούς, ακόμα και στη «Μαρμίτα» που σύχναζε αρκετά, ακόμα και στη *La Marseillaise*, που πήγαινε μέρα παρά μέρα, η ζωή του δεν γέμιζε. Γυρνούσε στο σπίτι άδειος, έφευγε άδειος. Κι ήταν ό,τι χειρότερο αυτό για έναν άνθρωπο που η πραγματική του διάθεση ήταν να κάνει άνω κάτω το σύμπαν ώστε να έρθουν καλύτερες μέρες. Αισθανόταν ότι χρειαζόταν μεγαλύτερη άπλα: χωρίς την πίεση του πεθερού του, χωρίς την πίεση του σπιτιού, χωρίς την πίεση των συντρόφων. Δεν την είχε. Ήθελε άπλα, répos, loisir, ακόμα και *paresse*.[10] Ώστε να μπορέσει να σκεφτεί τι θα κάνει παραπέρα, πώς διάολο θα το κάνει, κι αν αυτό θα εξακολουθήσει να συμβαίνει μαζί με τη Λόρα».
Οι πρώτες αχτίδες σωτηρίας θα έρθουν, εντελώς απρόσμενα, από τους πρώτους κοινούς φίλους που θα κάνουν στο Παρίσι, ένα ζευγάρι εργατών, τον Κλοντ, τη Μαργκερίτ και τον γιο τους Ζακ. Αλλά οι ήρωές μας δεν θα το καταλάβουν αμέσως, θα περάσει πολύς καιρός μέχρι να αντιληφθούν πόση σημασία έχουν αυτοί οι νέοι σύντροφοι για τη ζωή τους.

IV. Η πατρίδα σε κίνδυνο (1870-1871)

Στα 1870 η αυτοκρατορία του δικτάτορα / αυτοκράτορα Λουί Ναπολεόν Μποναπάρτ Γ' καταρρέει μετά την ήττα του γαλλικού στρατού από τα πρωσικά στρατεύματα του Μπίσμπαρκ, στο Σεντάν. Το Παρίσι πολιορκείται από τους Πρώσους και η ζωή των Γάλλων, από τη μια στιγμή στην άλλη, ανατρέπεται. *Η πατρίδα βρίσκεται σε κίνδυνο*, φωνάζουν οι δημοκράτες πολιτευτές και ανακηρύσσουν, κάτω από την πίεση ενός αγανακτισμένου λαού, αφενός τη Δημοκρατία και αφετέρου τον έως εσχάτων πόλεμο (la guerre à outrance) κατά των Πρώσων: εκτός, όμως, από λίγες

[10] Ήθελε άπλα, ανάπαυση, σχόλη ακόμα και τεμπελιά.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

εξαιρέσεις αυτά είναι λόγια. Οι περισσότεροι πολιτευτές, στην πραγματικότητα, δεν πιστεύουν ούτε στη Δημοκρατία ούτε στον πόλεμο. Στις συνθήκες αυτές το ζεύγος Λαφάργκ και ο μικρός γιος τους Σνάπι εγκαταλείπουν το Παρίσι και καταφεύγουν στο σπίτι των γονιών του Πολ, στο «καλοζωισμένο» Μπορντό, όπου κατά την έκφραση του Πολ, κυριαρχεί ένα «mélange de je-m'en-foutisme et relâchement» (ένα μείγμα ωχαδερφισμού και απάθειας).

Ο πατέρας του Πολ πεθαίνει, λίγο καιρό αφού φτάνουν εκεί, μες στην απογοήτευση ότι δεν θα τον δει να ασκεί το επάγγελμα που σπούδασε, του γιατρού, και δίχως να συμφιλιωθεί με την «επανάστασή του». Στο ίδιο πνεύμα, η συμβίωση με την αντιπαθή μητέρα του που δεν λατρεύει τη νύφη της, γίνεται επίσης πολύ δύσκολη. Στο τέλος το ζευγάρι μένουν μόνοι τους στο σπίτι αλλά με μια κληρονομιά από τον πατέρα του που επιτρέπει στους Λαφάργκ να ανακουφίσουν την καθημερινότητά τους. Μόνοι τους ξαναβρίσκουν σιγά σιγά τον εαυτό τους, αλλά φυσικά η Πολιτική, όπως κάποια στιγμή ομολογεί η Λόρα (και με δεδομένο ότι στο Παρίσι υπάρχει επαναστατικός αναβρασμός με πρωταγωνιστές τους φίλους και συντρόφους του Πολ): «– Μας κυνηγάει η άτιμη η πολιτική, Πολ, σχολίασε η Λόρα καθώς τον ξεπροβόδιζε μ' ένα γλυκόπικρο χαμόγελο. Δεν μπορούμε να της ξεφύγουμε.

Αντί για άλλη απάντηση την αγκάλιασε προσεκτικά, αποφεύγοντας να πιέσει την κοιλιά της. Τα πήγαιναν καλύτερα τώρα που είχαν μείνει μόνοι, τώρα που είχαν φύγει οι γονείς από τη μέση, τώρα που στον ορίζοντα υπήρχαν κάποια λεφτά (ο Στρατηγός είχε υποσχεθεί ότι θα ασφάλιζε την κληρονομιά του Πολ σε έμπιστους τραπεζικούς οίκους στην Αγγλία), τώρα που περίμεναν από στιγμή σε στιγμή το νέο τους παιδί, τώρα που οι δημοκρατικοί της Άμυνας με τον Γκαμπετά έδειχναν διάθεση να το παλέψουν, να μην το βάλουν κάτω με τους Πρώσους, *τώρα που το πεδίο της μάχης έμοιαζε να έχει μετατοπιστεί στην πόλη τους.*»

V. Απ' τη μεριά του Κουρμπεβουά (Απρίλης 1871)

Τα γεγονότα είναι ραγδαία. Η Κομμούνα που ανακηρύσσεται τον Μάρτη του 1871 μέσα από την άμεση δημοκρατία που επιβάλλουν οι δημοτικές / λαϊκές λέσχες είναι ένα γεγονός που ο ήρωας Πολ Λαφάργκ δεν αντέχει να το παρακολουθεί από μακριά. Ένα πρωί, λίγο αφού πληροφορηθούν στο εφησυχασμένο Μπορντό τον άδικο σκοτωμό του αγωνιστή φίλου του Φλουράνς, σε μια άτυχη έξοδο των Κομμουνάρων κατά των βερσαγιέζων στρατιωτών του Θιέρσου[11], ο Πολ φεύγει κρυφά απ' το σπίτι του για το πολιορκημένο, πλην ελεύθερο Παρίσι των κομμουνάρων. Στο τρένο έχει συνεπιβάτη έναν νεαρό ποιητή ονόματι Αρτίρ Ρεμπό, συνάντηση που του επιτρέπει να αναμετρηθεί με τις βεβαιότητές του, την ηλικία του, τις προοπτικές του. Λίγο αφού φθάνει στο εν πολέμω Παρίσι συναντά μια παλιά φίλη της οικογένειας, τη Βικτορίν, ζωγράφο και μοντέλο ζωγράφων, που τον σαγηνεύει «με την ευθύτητά της». Το ίδιο βράδυ κοιμάται σπίτι της και το πρωί, σαν σε όνειρο, έρχεται αντιμέτωπος με μια αισθητική εμπειρία που αγγίζει τα όρια της έκστασης. Στον τοίχο, δίπλα στο κρεβάτι, βρίσκεται αναρτημένος (για λόγους που εξηγούνται επαρκώς στο μυθιστόρημα) ένας μεγάλος πίνακας: το περίφημο *Πρόγευμα στη χλόη* του Εντουάρ Μανέ όπου η κεντρική γυμνή φιγούρα δεν είναι άλλη από την 27χρονη Βικτορίν. Ο Πολ συγκλονίζεται: «Θυμάμαι πάντα τη στιγμή, επειδή j'étais dans une sorte d'extase.[12] Αυτή η καθηλωτική ομορφιά με συνεπήρε μεμιάς, με τάραξε, ρούφηξε όλο μου το είναι. Χάθηκα μέσα σ' αυτό το επιβλητικό έργο που μπορούσα να το αγγίξω, να το χαρώ με την ησυχία μου, να το συλλογιστώ, απολαμβάνοντας το σπάνιο προνόμιο του αποκλειστικού θεατή. Καμία σχέση με τις γλυκανάλατες εικόνες που είχα δει την προηγούμενη μέρα

[11] Πρόκειται για τον φιλομοναρχικό, με προσωπείο δημοκράτη, πολιτευτή που έχει μόλις εκλεγεί επικεφαλής της κυβέρνησης ύστερα από εκλογές παρωδία τον Φλεβάρη του '71, και που διεξάγει μυστικά διαπραγματεύσεις με τους Πρώσους για ταπεινωτική συνθηκολόγηση της Γαλλίας.

[12] Βίωνα ένα είδος έκστασης.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

στον Άγιο Ευστάθιο. Το έχω σκεφτεί πολλές φορές από τότε: χωρίς τον κλονισμό που μου προκάλεσε το *Πρόγευμα*, όχι, το πιο πιθανό δεν θα είχε γραφεί το *Δικαίωμα*.»

Στο μεταξύ η Λόρα στο Μπορντό, με τον Πολ εξαφανισμένο προσπαθεί να διαχειριστεί τον προσωπικό Γολγοθά της διά της αλληλογραφίας με την αδελφή της: «*…Καλή μου Γιένιχεν, δεν ξέρω πώς να το εξηγήσω. Εντάξει, τον έχω συνηθίσει να εξαφανίζεται για μια δυο μέρες, άντε τρεις, κι ύστερα να ξαναγυρνάει λες κι έχει πεταχτεί μέχρι τον φούρνο. Ειδικά τους τελευταίους έξι εφτά μήνες, λείπει συνέχεια, στο σπίτι έρχεται ίσα ίσα για να κοιμηθεί. Αλλά αυτή τη φορά, έτσι όπως έφυγε σαν δραπέτης, μ' ένα αστείο μήνυμα ότι «πετάγεται» μέχρι το ελεύθερο Παρίσι, κάπως ανησύχησα. Δεν πιστεύω στα προαισθήματα κ.λπ. αλλά ναι, το ομολογώ, δεν είμαι ήσυχη. To make matters worse, my poor baby has been so ill*[13] *που τις τελευταίες εφτά οχτώ μέρες περίμενα ότι από στιγμή σε στιγμή θα μου πέθαινε. Αφού μπορώ και σου γράφω αυτή τη στιγμή σημαίνει ότι είναι πολύ καλύτερα. Την τελευταία εβδομάδα δεν κατάφερα να πάρω ανάσα: την ημέρα τον πηγαίνω αγκαλιά πέρα δώθε από δωμάτιο σε δωμάτιο κι όλη τη νύχτα τον νανουρίζω στην κούνια του. Είμαι πτώμα.*»

Ο Πολ εγκαταλείπει κάπως ψυχρά τη Βικτορίν (περισσότερο από ενοχή απέναντι στη Λόρα) και συναντιέται με τον φίλο του Κλοντ. Μαζί του περιφέρεται από οδόφραγμα σε οδόφραγμα μέχρι που έρχεται αντιμέτωπος με την πραγματικότητα των κομμουνάρων στο πρόσωπο ενός αγωνιστή, του Ναπολεόν: ο τελευταίος του φέρεται υποτιμητικά θεωρώντας, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι ο Λαφάργκ ως γραφιάς δεν αποτελεί παρά κοινωνικό παράσιτο. Ο Κλοντ, όμως, παίρνει το μέρος του Πολ και, στην πορεία, ο τελευταίος υποχρεώνεται να αναγνωρίσει την εντιμότητα, την πέρα από εγωισμούς ψυχική υπεροχή και το θάρρος του συντρόφου του.

VI. Στιγμιότυπα από μια γαλλική άνοιξη (1871)

«Ποτέ, σε οποιαδήποτε άλλη λαϊκή εξέγερση, δεν τέθηκε τόσο ανελέητα το δίλημμα ζωή ή θάνατος. Ποτέ η εναλλακτική επιλογή δεν τέθηκε τόσο φρικτά, τόσο απόλυτα», έγραφε η εφημερίδα *Le Cri du Peuple* στις 2 του Απρίλη του 1871, λίγες μέρες πριν ο Πολ καταφθάσει στο Παρίσι της Κομμούνας.

Σ' αυτό το κεφάλαιο, που επικεντρώνεται στην ανάδειξη, την εξέλιξη και το τέλος της Κομμούνας, καθώς ο ήρωας συναντιέται ξανά στο Παρίσι με τους περισσότερους συντρόφους και φίλους του αλλά και με νέα πρόσωπα, συνειδητοποιεί σιγά σιγά τη δυσκολία αυτού του επαναστατικού εγχειρήματος αλλά, ταυτόχρονα, και την ουσιαστική αδυναμία του ίδιου να μπορέσει να συνδράμει πρακτικά τον κοινό αγώνα. Οι φίλοι του έχουν ήδη εμπλακεί γερά. Αυτός είναι πρακτικά αμέτοχος, ένας παρατηρητής που έρχεται απέξω, περίπου ως ανταποκριτής ξένης εφημερίδας. Βιώνει, ακόμα μια φορά αυτή την υπαρξιακή αντίφαση που σταθερά τον βασανίζει: *le plume sans l'épée* (την πένα της ιδεολογικής δουλειάς δίχως το ξίφος του αγώνα). Βεβαίως, στο μεταξύ η Λόρα, μόνη στο Μπορντό, παλεύει πάντα στον δικό της, δύσκολο αγώνα:

«– Τι του ήρθε κι έφυγε έτσι στα καλά καθούμενα! αναρωτήθηκε δυνατά αυτή τη φορά η Λόρα, σκούπισε ένα καθυστερημένο δάκρυ κι άφησε το χέρι να πέσει βαρύ στο μπράτσο της πολυθρόνας της. Η εικοσιεξάχρονη γυναίκα που σκαλίζει τα κρυφά της ημερολόγια νιώθει πολύ μόνη ξαφνικά. Σαν να μην έχει μπαμπά και μαμά, σαν να μην έχει τις αδελφές της, σαν να μην έχει σύντροφο κι ακόμα, σαν να μην είναι (και, το χειρότερο, σαν να μην πρόκειται ποτέ να γίνει) *κανονική* μαμά. Έτσι νιώθει. Οι συνθήκες (όπως θα έλεγε τώρα ο μπαμπάς της), οι άτιμες συνθήκες, καθόλου δεν τη βοηθάνε. *Ν' άφηνε για λίγο τα παιδιά και να 'τρεχε κι αυτή στη διαδήλωση!* Πόσο καλό θα της έκανε αυτό, σκέφτεται, κι όπως το σκέφτεται αμέσως τη διώχνει την παράτολμη σκέψη, καθώς ο εαυτός της, αμάθητος από τις δύστροπες απαιτήσεις της ζωής, μάλλον την τρομάζει.

[13] Το πιο χειρότερο είναι ότι το καημένο μου το μωρό ήταν τόσο άρρωστο.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

– Ποιος ξέρει τι να κάνει τώρα my Tooley…! ψιθυρίζει πολύ σιγά και ζητάει από τον Σνάπι να της δείξει αυτό που ζωγραφίζει.»

Το κεφάλαιο αυτό, με αποσπάσματα από τις ειδήσεις των εφημερίδων, με γράμματα και σκέψεις διαφόρων κομμουνάρων (όπως π.χ. της Λουίζ Μισέλ) αλλά και μη κομμουνάρων πολιτών του Παρισιού (π.χ. του διευθυντή των Εθνικών Αρχείων ή μιας αστής κοπελίτσας ερωτευμένης με τον αμαξά της ή, ακόμα ενός εφημέριου), με παρεμβάσεις διανοουμένων της εποχής όπως του Φλομπέρ και του Ζολά, αλλά και με ένα καταιγισμό ειδήσεων από τα φύλλα της εποχής, ζωγραφίζει μέσα από ένα πολυπρισματικό tableau vivant την αναστάτωση που προκαλείται στην παρισινή και τη γαλλική κοινωνία από το φαινόμενο της Κομμούνας. Η άδοξη κατάληξή της στη διάρκεια της περίφημης Ματωμένης Βδομάδας (24-28 Μάη 1871) αλλάζει άρδην το πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό στη Γαλλία κατεδαφίζοντας όλα τα ευγενή οράματα, όλες τις ανθρωπιστικές ελπίδες για το μέλλον. Το τραγικό αυτό τέλος βρίσκει τον Πολ με την οικογένειά του στο Μπορντό (όπου στο μεταξύ βρίσκονται και οι αδελφές της Λόρα) και τον συνταράσσει, όπως φαίνεται στο παρακάτω λυρικό απόσπασμα:

«…Και καθώς κάθεται ανακούρκουδα δίπλα στον λιπόσαρκο γιο του, ένας θηριώδης Γκάλιβερ δίπλα σ' έναν λιλιπούτειο κύριο, ο Πολ ακούει μια φυσαρμόνικα κι ένα ακορντεόν κι ένα σουραύλι κι ένα τύμπανο που παίζουν κάπου μακριά, πολύ μακριά: ένα εμβατήριο. Η μουσική ξεδιπλώνεται αργά, χαμηλά, σαν μακρόσυρτο σφύριγμα, μέσα απ' τα αμπέλια και μέσα απ' τα λιβάδια και μέσα απ' τα καμπαναριά και μέσα απ' τις καλύβες των βοσκών, ανεβαίνει σιγά σιγά σαν πρωινό αεράκι, δεν υποψιάζει όσους την ακούνε για πρώτη φορά, είναι μια-σαν-μνήμη που ξυπνάει ράθυμα ένα πρωί πριν αγκαλιάσει σαν σιρόκος το λιμάνι, μια μουσική που λικνίζεται για λίγο στα ξάρτια των καϊκιών *ταν-ταν-ταν, ντιν-ντιν, ταν-ταν-ταν, ντιν-ντίν,* κι ύστερα χυμάει στα στήθη των ναυτικών, σηκώνει στον αέρα τα καπέλα των εμπόρων και των αμπελουργών, τα φουστάνια και τα ομπρελίνα των κυριών τους, πλημμυρίζει τα πάντα, τα στήθη των εργατών στο υφαντουργείο και στο υαλουργείο, στα οινοποιεία και στους ταρσανάδες, χτυπιέται με βία πάνω στα τζάμια του Δημαρχείου του Μπορντό, φυσάει όλο και πιο δυνατά η λαϊκή μουσική όπως πληγωμένη φωνή που βγάζει την οργή της για τη ματωμένη βδομάδα, για κάθε ματαιωμένη βδομάδα, γι' αυτή που νικήθηκε στα χαλασμένα παρισινά οδοφράγματα και στα καψαλισμένα κτίρια και στα βομβαρδισμένα σπίτια των φτωχών, γι' αυτές τις βδομάδες που, το ξέρει καλά ο Πολ, θα 'ρθουν ξανά, αργά ή γρήγορα, ήρεμα στην αρχή φυσάει ο αέρας της μνήμης, πιο ψηλά μετά σηκώνεται, αέρινη μουσική, όλο και πιο ψηλά, με ρωμαλέα δύναμη, με όλο πιο ρωμαλέα δύναμη και πάθος το τύμπανο, το ακορντεόν, η φυσαρμόνικα, το σουραύλι και η άγνωστη λαϊκή φωνή υψώνονται, φυσάει δυνατά ο σιρόκος, πιο δυνατά, πιο δυνατά η παλλόμενη λαϊκή φωνή, κάμπος που άρπαξε ασίγαστη φωτιά το σουραύλι, η φυσαρμόνικα, το ακορντεόν, το τύμπανο και η άγνωστη λαϊκή φωνή που είναι χίλιες φωνές μαζί

Ο λαός στον βραχνά της δυστυχίας αιώνια καρφωμένος θα μένει;
Ως πότε του πολέμου οι ανθρώποι θα έχουν το επάνω χέρι;
Ως πότε τούτη η Άγια Κλίκα φτηνό κρέας θα μας θεωρεί;
Και πότε, επιτέλους, η Δημοκρατία της Δικαιοσύνης και της Δουλειάς θα 'ρθεί;»

VII. Caña d'España (1871-1873)

Η οικογένεια Λαφάργκ με τον Σνάπι, τον μικρό αδελφό του, τον Μαρκ Λοράν (γεννήθηκε ακριβώς ένα χρόνο μετά την πεθαμένη Αδυνατούλα) και τις αδελφές τής Λόρα (την εικοσιεπτάχρονη Γιένιχεν και την δεκαεξάχρονη Έλενορ) εγκαταλείπει τον Μπορντό και ταξιδεύει στην κωμόπολη των ιαματικών λουτρών Λισόν, κοντά στα ισπανικά σύνορα, στα Πυρηναία. Ο λόγος είναι προφανής: για

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

να μπορεί να περάσει ο Πολ στην Ισπανία σε περίπτωση που βρεθεί στο στόχαστρο των γαλλικών αρχών λόγω του πογκρόμ που εξαπολύεται σε όλη τη Γαλλία εναντίον των σοσιαλιστών, της Διεθνούς κ.λπ. Στη Λισόν όλοι μαζί θα περάσουν όμορφα μερικές καλοκαιρινές μέρες: «…μόλις είχε φτάσει η *Διακήρυξη του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς για τον Εμφύλιο*,[14] οπότε δεν γινόταν να φύγω αμέσως – κι ήταν τόσο θεραπευτικό για όλους μας εκείνο το καλοκαίρι στη Λισόν μακριά από τις παρισινές σφαγές, εξάλλου πίσω απ' το βουνό μάς περίμενε η σίγουρη ελευθερία. Στρωθήκαμε αμέσως όλη η οικογένεια να τη διαβάζουμε, να τη συζητάμε, να τη θαυμάζουμε: τη *Διακήρυξη*. Είχαμε πολύ ενθουσιαστεί όλοι μας. (Όποιος δεν έχει στρατευτεί ποτέ του σε παρόμοιες ιστορίες δεν μπορεί να τα καταλάβει αυτά.) Για λίγες μέρες, τέλη Ιούνη αρχές Ιούλη, εκεί γύρω, δεν κάναμε τίποτε άλλο. Πίναμε ιαματικό νερό το πρωί και κάμποσο κρασί τα βράδια, έκαναν τα μπάνια τους οι αδελφές στις κολυμπήθρες, περπατούσαμε πολύ, κι ύστερα όλοι μαζί πέφταμε με τα μούτρα στη μετάφραση (ο Μαυριτανός την είχε γράψει κατευθείαν στα αγγλικά): στα γαλλικά η Λόρα, στα γερμανικά η Γιένιχεν, στα ισπανικά εγώ…»

Όμως, οι διαρκείς μετακινήσεις έχουν άμεση επίπτωση στην υγεία των ασθενικών παιδιών τους: ο μικρούλης Μαρκ Λοράν πεθαίνει ύστερα από λίγους μήνες στη ζωή κι ο Σνάπι επίσης δεν είναι καθόλου καλά. Η Λόρα, απολύτως φυσικό, καταρρέει: «Εκείνη την ώρα ένιωθε την ανάγκη να μην ακούει τίποτε, κανέναν και τίποτε. Η φωνή του Πολ μπροστά της έφτανε όλο και πιο ασθενική στ' αυτιά της. Σχεδόν την κοίμιζε. Ξαφνικά αισθάνθηκε απίστευτα ανήμπορη. Γονάτισε στη λασπερή χλόη δίπλα σε μια λόχμη από ρόδινες αγριοτριανταφυλλιές.

Κάποια στιγμή ο άντρας της γύρισε να της μιλήσει. Η Λόρα είχε λιποθυμήσει. Στο μισάνοιχτο χέρι της, ανάμεσα στα σκορπισμένα της αγριολούλουδα, είχε σκαλώσει μια λευκή μαργαριτούλα που τράβηξε αμέσως την προσοχή του Σνάπι.»

Επειδή ο κίνδυνος των γαλλικών αρχών πλησιάζει επικίνδυνα οι δύο Λαφάργκ με τον Σνάπι περνάνε στην Ισπανία (οι αδελφές Μαρξ επιστρέφουν Γαλλία). Αλλά στην Ισπανία οι Λαφάργκ δεν θα ξεκουραστούν στιγμή (οπωσδήποτε το έλπιζε η βασανισμένη ψυχικά και σωματικά Λόρα). Εντολές από τον Στρατηγό (τον Ένγκελς) αλλά και τον μπαμπά / πεθερό Μαρξ: ο Πολ οφείλει να κάνει ό,τι περνάει από το χέρι του για να εξαρθρώσει την παράνομη οργάνωση των μπακουνικών που έχει διεισδύσει στους τοπικούς πυρήνες της ισπανικής Διεθνούς. Ο Πολ, παρόλες τις καθόλα λογικές αντιρρήσεις της Λόρα, παρόλο ότι έχει μόλις χάσει το παιδί του, παρόλο που ο Σνάπι υποφέρει από δυσεντερία, αναλαμβάνει να ανταποκριθεί στον ρόλο που, πριν απ' αυτόν γι' αυτόν, του έχουν αναθέσει οι μέντορές του. Στρατεύεται ολόψυχα σ' αυτόν τον σκοπό όπως κάνει κάθε φορά που παρουσιάζεται μια ευκαιρία να πολεμήσει, να αγωνιστεί, να χρησιμοποιήσει το «ξίφος» εκτός από την «πένα». Ο στόχος αυτός εν μέρει κατορθώνεται, προς ικανοποίηση των «αρχηγών» της Διεθνούς, αλλά ο Σνάπι, στο κρεσέντο της πολιτικής δουλειάς των γονιών του λίγο πριν το επερχόμενο συνέδριο της Διεθνούς στη Χάγη, πεθαίνει πριν καν προλάβει να κλείσει τα τέσσερα χρόνια του.

[14] Η Διακήρυξη αυτή του Καρλ Μαρξ εξηγούσε το φαινόμενο της Κομμούνας και ανέλυε τις προοπτικές για το μέλλον.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

ΜΕΡΟΣ Β': ΠΩΣ ΩΡΙΜΑΖΕΙ ΕΤΣΙ ΑΝΟΗΤΑ Ο ΚΑΙΡΟΣ (1911-1873-1911)

ΑΣ ΠΑΜΕ ΛΙΓΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ ΤΟ ΠΡΑΓΜΑ…

Στο Β' Μέρος το μυθιστόρημα αλλάζει δομή. Σε ένα παρένθετο κείμενο μερικών σελίδων που λειτουργεί ως ιντερμέτζο (χωρίς σελιδαρίθμηση και με πολύ μεγαλύτερα στοιχεία) υπό τον σαφή τίτλο: *Ας πάμε λίγο διαφορετικά το πράγμα* και υπότιτλο «1911, αρχές Οκτώβρη, Ντραβέιγ», ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι όλο το προηγούμενο κείμενο του βιβλίου (ιδίως εκείνα τα κομμάτια που αρχίζουν με τον τίτλο «Όπως τότε») είναι αποτέλεσμα του «ξεδιαλέγματος» που κάνουν οι ώριμης ηλικίας Λαφάργκ (εκείνος 70 εκείνη 66 χρονών) στο πυκνό αρχείο τους. Κι ότι ακόμα, πως τώρα, δηλ. στα 1911, Οκτώβρη μήνα, κουρασμένοι απ' όλη αυτή την ιστορία αποφασίζουν να συντομέψουν τη διαδικασία επιλέγοντας πλέον να φυλάξουν μόνον τα πιο σημαντικά γεγονότα της κοινής ζωής τους. Η Λόρα, ειδικά, δείχνει πολύ κουρασμένη από την εμπλοκή τους στην μικροπολιτική όλα αυτά τα χρόνια:

«Δεν αντέχω να βασανιζόμαστε ακόμα και τώρα με όλες αυτές τις πολιτικάντικες αψιμαχίες, τον χασάπη Μπουλανζέ, τον αναθεωρητή Λασάλ, τον συμβιβαστικό Μπέρνσταϊν…»

Τα κεφάλαια αυτής της ενότητας είναι πολύ πιο σύντομα από εκείνα του Α' Μέρους καθώς η εδώ δομή αντικατοπτρίζει ακριβώς αυτή τη γενική τάση συμπύκνωσης της όλης διαδικασίας ως προς το ξεδιάλεγμα του πολυπληθούς αρχειακού υλικού που έχει συγκεντρωθεί με τα χρόνια. Μια τάση που φαίνεται καθαρά στην επιμονή της Λόρα:

«– Όχι, Πολ. Αρκετά ως εδώ! Και δέκα πράγματα να ξεδιαλέξουμε είναι πολλά. Τα δέκα θα έχουν πάντα σχέση με άλλα δέκα. Όλα συνδέονται με όλα. Τίποτε δεν ξεφεύγει και τίποτε δεν πρόκειται να μας ξεφύγει. Τα υπόλοιπα θα τα βρει η Ιστορία. Άσε που θα το διασκεδάσουμε περισσότερο έτσι! Θα είναι κάπως σαν παιχνίδι! είπε και φάνηκε ξαφνικά συλλογισμένη λες και σκεφτόταν τα ίδια της τα λόγια. Έγειρε το κεφάλι της πάνω στα γόνατά του όπως σε μαξιλάρι: "Και του Tooley του αρέσουν τα παιχνίδια, έτσι δεν είναι;", πρόσθεσε.»

Κάπως έτσι τα σχετικά πιο σύντομα κεφάλαια στο Β' Μέρος λειτουργούν ως ένα διαρκές va et vient[15] στον χρόνο κατά τον τρόπο που αυτό συμβαίνει με τη μνήμη: δεν υπάρχει παρατακτική σειρά των γεγονότων. Τη σειρά τους καθορίζει η επιλεκτική μνήμη των ηρώων. Ενώ, δηλαδή, η μνήμη των Λαφάργκ ανασκαλεύει το παρελθόν μέσα από τα ντοκουμέντα στο Αρχείο τους, δηλαδή στο «τώρα» του 1911, ουσιαστικά επιστρέφει ξανά και ξανά στον παρελθόντα χρόνο σημαντικών γεγονότων που σφράγισαν τον κοινό βίο τους επί μισό αιώνα.

[15] Πίσω-εμπρός.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

I. Τι έκαναν οι Λαφάργκ εκατό χρόνια μετά τη γαλλική επανάσταση

Εκατό χρόνια μετά τη γαλλική επανάσταση, στα 1889, το Παρίσι γιορτάζει με μια λαμπρή διεθνή έκθεση που κοσμεί το άνθος της τεχνολογίας και της βαριάς βιομηχανίας: ο πύργος Εφέλ. Στα 1889 ο Πολ είναι 47 χρονών κι η Λόρα 43. Υπό την πίεση της πολιτικής δουλειάς εργάζονται πυρετωδώς για να γίνει ένα διεθνές σοσιαλιστικό συνέδριο που θα αναγνωρίσει το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα που έχει ιδρύσει ο Πολ Λαφάργκ με τον εν όπλοις σύντροφό του Ζιλ Γκεζντ. Με την ευκαιρία αυτής της ανάμνησης (που συνδέεται και με την επιτυχή επανίδρυση της Διεθνούς) ο αναγνώστης υποχρεώνεται να παρασυρθεί για λίγο στον κυκεώνα της πολιτικής κατάστασης στη Γαλλία της εποχής. Λίγο πριν κλείσει αυτό το κεφάλαιο η Λόρα, που κάτι ψάχνει να βρει σ' ένα κουτί, αναφωνεί:

«– Λοιπόν αυτό ήθελα! φώναξε. Πότε ήταν η τελευταία φορά που βρεθήκαμε όλη η οικογένεια μαζί;

– Ύστερα από την Ισπανία, στο συνέδριο της Χάγης;

– Όχι, όχι, κάνα δυο χρόνια μετά, τα Χριστούγεννα του εβδομήντα τέσσερα. Τον Ιούλιο είχε πεθάνει το πρώτο παιδί της Γιένιχεν, δεν είχε προλάβει να χρονίσει και…»

II. Πώς οι Λαφάργκ πέρασαν οικογενειακά τα Χριστούγεννα του 1874

Η ζωή των Λαφάργκ, μετά την Ισπανία και την απώλεια του τρίτου παιδιού τους, μεταφέρεται στο Λονδίνο. Εκεί ο ήρωας προσπαθεί να κάνει μια δουλειά που να τους επιτρέπει να ζούνε σαν άνθρωποι. Δεν το πολυκαταφέρνει και υποχρεώνεται συχνά πυκνά να «δανείζεται» χρήματα από τον Ένγκελς. Παρόλα αυτά, μετά τις δεινές συνθήκες της Ισπανίας, η ηρεμία έχει επανέλθει στο σπίτι των Λαφάργκ για τον απλό λόγο ότι ο Πολ δεν αναλώνεται σε άκαρπες πολιτικές συναναστροφές ενώ η Λόρα, απ' τη στιγμή που έχει κοντά της Οικογένεια Μαρξ και Στρατηγό, αισθάνεται πολύ καλύτερα.

Τα Χριστούγεννα του 1874, μόλις τρία χρόνια μετά την ήττα της Κομμούνας, στο σπίτι των Μαρξ παρευρίσκονται, εκτός από τον Πολ, άλλοι δύο Γάλλοι εξόριστοι επαναστάτες: ο φίλος του από τα φοιτητικά του χρόνια δημοσιογράφος και κομμουνάρος Σαρλ Λονγκέ και ο επίσης κομμουνάρος Προσπέρ Λισαγκαρέ, συγγραφέας μιας Ιστορίας της παρισινής Κομμούνας που βρίσκει πολύ ενδιαφέρουσα ο Μαρξ. Η αποκάλυψη εν μέσω χριστουγεννιάτικης γιορτής της ερωτικής σχέσης που διατηρεί κρυφά η μικρή κόρη του Μαρξ, η δεκαεννιάχρονη Έλενορ, με τον κατά 15 χρόνια μεγαλύτερό της Λισαγκαρέ, αναστατώνει το ευφρόσυνο κλίμα. Το γεγονός θα αποτελέσει στη συνέχεια αφορμή για ένα μεθύσι του ζεύγους Λαφάργκ με δυσάρεστες συνέπειες για τη Λόρα: το βράδυ, στο σπίτι τους, εκείνη μεν, σε μια υστερική έκρηξη, θα κατηγορήσει τους εαυτούς τους ως άμεσα υπεύθυνους για τον πρόωρο θάνατο των παιδιών τους, ο δε Πολ θα θελήσει με το ζόρι να κάνουν έρωτα…

Το κεφάλαιο «διακόπτουν» κατά διαστήματα (πράγμα που, εξάλλου, συμβαίνει στα περισσότερα κεφάλαια του βιβλίου) παρεμβάσεις με μονολόγους / ημερολόγια / σκέψεις της Έλενορ Μαρξ και της Λουίζ Μισέλ που «διαβάζουν» τη ζωή εκείνων των χρόνων από διαφορετική σκοπιά, ή όπως διατυπώνεται στο μυθιστόρημα: «εκ του φυσικού».

Στο ίδιο αυτό κεφάλαιο ο αναγνώστης πληροφορείται ότι, πλέον, οι Λαφάργκ ζούνε κάτω από την ίδια στέγη (για την ακρίβεια στο ίδιο κτήμα που κατάφεραν να αγοράσουν κάποια στιγμή χάρη στην κληρονομιά από τον Ένγκελς) με τους παλιούς τους φίλους Κλοντ, Μαργκερίτ, τον γιο τους Ζακ, τον Ραούλ και τη Σελεστίν, την παλιά οικονόμο του ζεύγους, κι ακόμα (όχι μικρότερο σε σημασία), ότι συχνά πυκνά βρίσκονται με τους Λένιν και τους άλλους Ρώσους αυτοεξόριστους στο Παρίσι επαναστάτες. Στο κεφάλαιο αυτό περιέχεται επίσης μια συζήτηση ανάμεσα στους Μαρξ, Ένγκελς και Λαφάργκ που δίνει ορισμένη ιστορική προοπτική στο θέμα της απεικόνισης του Πραγματικού, της Αλήθειας κλπ. «d'après nature» (δηλ. εκ του φυσικού), θέμα-κλειδί του βιβλίου που επανέρχεται τακτικά (συχνά με έμφαση) σε όλο το μυθιστόρημα.

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

III. Το μόνον της ζωής του δικαίωμα

Καθιερώστε τη δουλειά στο εργοστάσιο, και adieu joie, santé, liberté![16]
Αντίο σ' όλα όσα κάνουν τη ζωή όμορφη κι άξια να τη ζει κανείς…

Εδώ ο αναγνώστης παρακολουθεί τη ζωή του ζευγαριού Πολ / Λόρα σε μια πολύ δύσκολη περίοδο. Στα 1883, λίγο καιρό αφότου πεθάνει η Γιένιχεν (έχοντας αφήσει πίσω της τέσσερα παιδιά και έναν αδιάφορο σύζυγο, τον παλιό φίλο του Πολ τον Σαρλ Λονγκέ) πεθαίνει κι ο Καρλ Μαρξ. Ο Πολ βρίσκεται στη φυλακή της Αγίας Πελαγίας μαζί με τον Ζιλ Γκεζντ αλλά σε συνθήκες ιδανικές (που «τακτοποιεί» πάντα ο Ένγκελς). Σε μια συνάντηση εκεί, παρόντων και των φίλων του που έχει να δει δέκα χρόνια (λόγω της αυτοεξορίας του στην Αγγλία), του Κλοντ και του Ραούλ, η ταραγμένη, λόγω των προσφάτων θανάτων, Λόρα εκνευρίζεται με μια άποψη που περιλαμβάνεται στη μπροσούρα του Πολ *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*: την άποψη που επιμένει ότι όταν το σώμα γηράσκει και χάνει τις δυνάμεις του είναι καλύτερα για τον άνθρωπο να αφήνει τη ζωή. Το ζευγάρι, μετά από αυτό το περιστατικό χωρίζει για ένα ολόκληρο καλοκαίρι και ο πεισμωμένος και πεισματάρης Πολ δουλεύει την μπροσούρα του ώστε να την εκδώσει το συντομότερο. Όπως λέει κάποια στιγμή ο ήρωας:
«Δεν άφησα να χαθεί χρόνος. Μόλις βγήκα απ' τη φυλακή το βιβλίο εκδόθηκε. Ήθελα να του δώσω το γρηγορότερο την ευκαιρία να κριθεί απ' όλο τον κόσμο. Το βιβλίο έχει πια κριθεί. Ο Βολόντια, μας έλεγε τις προάλλες, και πολύ το ευχαριστήθηκα, ότι στη Ρωσία πρώτα μεταφράστηκε το δικό μου βιβλίο και μετά το *Μανιφέστο!* Κι ακόμα ότι, σε πολλά σημεία, το *Δικαίωμα* του θύμιζε τον αγαπημένο του Τσερνισέφσκι στο *Τι να κάνουμε;* Ε, λοιπόν, τώρα το ξέρω: αυτό το βιβλιαράκι, που στα 1883 πουλιόταν 35 δεκάρες, ποτέ δεν θα πάψει να διαβάζεται και να ερεθίζει τις δούλες ψυχές.»
Η Λόρα, στο μεταξύ, συναντιέται μέσα από απροσδόκητη διαδρομή με το *Αμάρτημα της μητρός μου* του Βιζυηνού (μεταφρασμένο εκείνη τη χρονιά στα γαλλικά) αλλά και με την αδελφή της που φέρνει σε δύσκολη θέση τον θνήσκοντα Ένγκελς για τα δικαιώματα από τα έργα του πατέρα τους.
Τα παρένθετα κομμάτια που αποτυπώνουν την ιδεολογική εγγύτητα της επαναστάτριας Λουίζ Μισέλ με τον Πολ ή εκείνα της απογοητευμένης από τη ζωή της Έλενορ (κομμάτια που, επιπλέον, δείχνουν από διαφορετική σκοπιά τον τρόπο που επέλεξαν να ζούνε οι Λαφάργκ τα ώριμα χρόνια της ζωής τους) φωτίζουν δραματικά τους κεντρικούς χαρακτήρες και τον δύσκολο κόσμο που, με κάθε έννοια, τους περιβάλλει.

IV. Πώς η εργατική πρωτομαγιά κατοχυρώθηκε στην Ευρώπη

1890: Καθιερώνεται η εργατική πρωτομαγιά πρώτα στο Παρίσι κι αμέσως μετά στο Λονδίνο και, σ' αυτή την πρωτοβουλία, ο πρωταγωνιστής του βιβλίου έχει πραγματικά πρωταγωνιστικό ρόλο (περισσότερα στο βιβλίο)! Ρόλο που θα του εξασφαλίσει ταυτόχρονα μερικούς ακόμα μήνες φυλακή στην Αγία Πελαγία αλλά και, περίπου εν αγνοία του, την εκλογή του στο γαλλικό κοινοβούλιο ως πρώτου σοσιαλιστή βουλευτή! Αυτή, όμως, η ανάμνηση κρίνεται μεταγενέστερα (δηλαδή στο παρόν του 1911) μάλλον πικρή για τον Λαφάργκ:
«Αναρωτήθηκες ποτέ γιατί δεν με ξανάβγαλαν βουλευτή; Γιατί δεν με υποστήριξαν ξανά; Γιατί δέχτηκα τόσες κριτικές για τις αγορεύσεις μου στο κοινοβούλιο; Επειδή, τάχα, εγώ ήμουν σοσιαλιστής και οι άλλοι αστοί; Όχι, όχι γι' αυτό, Λόρα. Δεν άρεσα σε κανέναν. Παραήμουν αθώος με τις προτάσεις μου. Παραήμουν ανόητος, παραήμουν έξω από το γενικό κλίμα. Δεν έκανα εγώ για βουλευτής. Ήμουν βάρος στο ταξικό σύστημα των αξιών τους. Κι εδώ ούτε ο Ένγκελς ήξερε να με προστατέψει. Από χαριτολογίες άλλο τίποτε. Τις ξέρω κι εγώ. Ο Γκεζντ, ναι, αυτός μια χαρά

[16] Αντίο χαρά, υγεία, ελευθερία!

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

βολεύτηκε δίπλα στον συρφετό. Τον είδες πόσο τρελάθηκε όταν ήρθε η σειρά του να γίνει βουλευτής: "Ο σοσιαλισμός πέρασε το κατώφλι του Palais Bourbon!" Σιγά μην το πέρασε κι η επανάσταση! Μεγάλα λόγια, λόγια για τον άμαθο, πεινασμένο κοσμάκη.»

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται ακόμα πιο εμφανής η διάσταση ανάμεσα στη Λόρα και την αδελφή της Έλενορ. Η περιγραφή από μεριάς της του εορτασμού του ιωβηλαίου των Λαφάργκ στο Λονδίνο (με έξοδα, εννοείται, πάντα του Ένγκελς) είναι χαρακτηριστική:

«…λες και όλος ο κόσμος εκείνο το βράδυ είχε μεταμορφωθεί γι' αυτούς τους δύο σ' ένα ατέλειωτο joie de vivre[17] και ξαφνικά δεν υπήρχε ούτε προλεταριάτο, ούτε Κεφάλαιο, ούτε Διεθνής, ούτε τίποτε. Απορώ και με τον Στρατηγό που έδειχνε να το γλεντάει με την ψυχή του, δεν σταμάτησε να γελάει με τα ανόητα αστειάκια που έκαναν μαζί του και να πίνει σαν σχολιαρόπαιδο που το έσκασε απ' το σπίτι. Τους είχε πληρώσει τα πάντα για το ταξίδι του ιωβηλαίου κι εγώ δεν τολμούσα να ζητήσω να βάλουν λίγα λεφτά παραπάνω για την απεργία. […] Πάω να τρελαθώ με την αδιαφορία της. Είναι καταπληκτικό πόσο σπάνια εφαρμόζουμε μεταξύ μας όλα αυτά τα ωραία πράγματα που διακηρύσσουμε στους άλλους για τη συντροφικότητα.»

V. Πρόγευμα στη χλόη (Υπόθεση Ντρεϊφίς κι ένα σπίτι στην εξοχή)

Κάποια στιγμιότυπα από τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια στη ζωή των Λαφάργκ, στη συντροφική κοινότητα που δημιούργησαν στο χτήμα που μένουν έξω από το Παρίσι, στο Ντραβέιγ, αναμειγνύονται με παράλληλα πολιτικά γεγονότα όπως π.χ. την υπόθεση Ντρεϊφίς που είχε στην εποχή της συνταράξει τη Γαλλία. Ωστόσο εδώ επανεμφανίζεται μέσα από αναπάντεχη ατραπό η Βικτορίν, η περιπέτεια του Λαφάργκ στο Παρίσι της Κομμούνας (βλ. εδώ: Μέρος Α', κεφ. V. «Απ' τη μεριά του Κουρμπεβουά») αλλά, κατά τον ίδιο τρόπο, και ο Πίνακας, το *Πρόγευμα στη χλόη*, γεγονός που αναγκάζει τον ήρωα να ομολογήσει: «Ο πίνακας μου φάνηκε ακόμα πιο μεγαλειώδης τώρα. Σχεδόν μου ήρθε να βάλω τα κλάματα. Για λόγους που δεν μπορώ να εξηγήσω με κάθε επιστημονική ακρίβεια, εκείνη την ώρα της δεύτερης θεώρησής μου το *Πρόγευμα* μου φάνηκε πως εικονογραφούσε το *Δικαίωμα* σε όλο του το βάθος, σε όλη του τη σημασία! […] Στο *Πρόγευμα* εγώ είδα να προβάλλεται καθαρά η φλόγα που διαπερνάει όλο το *Δικαίωμα* και που ακόμα με καίει. Η φλόγα που δεν βρήκα ποτέ τα ακριβή λόγια που θα ήθελα, για να την περιγράψω ακόμα πιο διεξοδικά, ακόμα πιο πειστικά. Στον πίνακα του Μανέ εγώ *είδα* τους αγώνες μου, *είδα το όραμά μου για το μέλλον*. Δεν μπορώ να το αποδείξω, αυτό μάλλον είναι το μόνο μυστικό που θα πάρω μαζί μου πεθαίνοντας, αλλά, ναι, εκεί είδα κάτι από το μέλλον, *μια εικόνα της ελευθερίας που ονειρεύομαι*…»

[17] Χαρά της ζωής

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

ΜΕΡΟΣ Γ': ΔΕΝ ΘΑ ΠΕΘΑΝΕΙ, ΝΙΚΟΛΑ
Ένα πολιτικό εγχείρημα τον Νοέμβρη του 1911

Το Γ' Μέρος περιορίζεται χρονικά στην περίοδο μια εβδομάδας: από τις 20 έως τις 25 Νοέμβρη 1911. Ο σκοπός ξεκαθαρίσματος του Αρχείου Λαφάργκ έχει επιτευχθεί, η μνήμη έχει βασανιστεί, η ψυχή έχει καθαρθεί, το τέλος, ένα τέλος προκαθορισμένο εδώ και δεκαπέντε χρόνια για το ζεύγος των δύο ηρώων, σύντομα θα κλείσει έναν κύκλο ζωής μισού αιώνα. Το Μέρος αυτό είναι ακόμα πιο σύντομο, πιο ραγδαίο, πιο γρήγορο κι από το Β' Μέρος: όπως ακριβώς συμβαίνει όταν τα πράγματα έχουν πάρει οριστικά τον δρόμο τους και τίποτε δεν μπορεί να σταματήσει την ορμητική τους έξοδο προς τα εμπρός.

I. Σκόρπια φύλλα (Ντραβέιγ, 20-24 Νοέμβρη 1911)

Το πρώτο πράγμα που μαθαίνει εδώ ο αναγνώστης είναι πώς πάρθηκε, δεκαπέντε χρόνια πριν, η τολμηρή απόφαση του ζεύγους Λαφάργκ για μια γενναία έξοδο προς την Ουτοπία. Τον τρόπο, επίσης, που αυτή η απόφαση καθόρισε σε ορισμένο βαθμό τα τελευταία χρόνια της ώριμης ζωής τους εδώ ο αναγνώστης τον αντιλαμβάνεται καλύτερα… Μνήμες πλημμυρίζουν κι εδώ το κεφάλαιο ανακατεμένες με τις Ουτοπίες που διάβασαν, ακολούθησαν, πίστεψαν οι Λαφάργκ καθώς και με απλά περιστατικά της κοινής ζωής με τους συντρόφους τους (Κλοντ, Μαργκερίτ, Ραούλ, Σελεστίν, Ζακ) που μοιράζονται εδώ και δεκαπέντε χρόνια το κτήμα στο Ντραβέιγ. Ενοχλητικοί εφιάλτες απ' το παρελθόν, τόσο για τη Λόρα όσο και για τον Πολ, επιμένουν να τους βασανίζουν, ειδικά από τη στιγμή που γι' αυτούς το μέλλον είναι πια εδώ… Τους ταλαιπωρεί, επίσης, η αιώνια εμμονή του Πολ να ισορροπεί ανάμεσα στην «πένα» και στο «ξίφος».

II. Ακόμα μια συνηθισμένη μέρα στο Ντραβέιγ (24 Νοέμβρη 1911)

Αλλά η μέρα αυτή δεν είναι τόσο συνηθισμένη: μια απλή συζήτηση ανάμεσα στο ζεύγος επιτρέπει να ομολογηθούν (και να συνειδητοποιηθούν) πράγματα που διέτρεξαν όλη τη ζωή τους ως διαρκής εκκρεμότητα ενώ, απ' την άλλη, μια υποψία της Σελεστίν (όχι χωρίς κάποια βάση) ότι οι Λαφάργκ θέλουν να δηλητηριάσουν τον σκύλο τους, τον Μπλανκί, ταράζει λίγο την κοινοβιακή σχέση των συντρόφων τους. Οπότε, ο πάντα λιγομίλητος Ραούλ υποχρεώνεται να πει:

«– Τι να πω, δεν καταλαβαίνω… συνέχισε προβληματισμένος ο Ραούλ και ξαναχάιδεψε το σκυλί. Αυτό που ξέρω εγώ είναι ότι ο Πολ είναι *κάπως απόλυτος* σε μερικά θέματα… Δεν έχει στο *Δικαίωμα* όλες αυτές τις ιστορίες για να ξαλαφρώνουμε τους γέρους απ' τα βάσανα; Με πιάνεις τι θέλω να πω; έκανε κι έκλεισε πονηρά το μάτι στον φίλο του.»

l'Humanité

HUITIEME ANNEE. — N° 2778. JOURNAL SOCIALISTE QUOTIDIEN SAMEDI 25 NOVEMBRE 1911.

5 c. Le Numéro — RÉDACTION & ADMINISTRATION 15, Rue du Croissant, Paris (2e) TÉLÉPHONE : 102-69 PUBLICITÉ : 110, Rue Réaumur — TÉLÉPHONE : 225-10 Les manuscrits non insérés ne sont pas rendus

Directeur Politique : JEAN JAURÈS

ABONNEMENTS — Paris, Seine et Seine-et-Oise / Départts / Etranger
Un An ..... 18 fr. » 34 fr. » 34 fr. »
Six Mois ..... 9 fr. » 16 fr. 50 16 fr. 50
Trois Mois ..... 4 fr. 50 8 fr. 25 8 fr. »
Un Mois ..... 1 fr. 50 2 fr. 75
Les Abonnements sont reçus SANS FRAIS dans tous les Bureaux de Poste.

5 c. Le Numéro

Qu'on en finisse!

« Un des innombrables traités secrets signés par M. Delcassé a vu hier le jour. Ce sont les articles occultes du traité franco-anglais de 1904 par lesquels nous garantissons à l'Angleterre que l'Espa-

LA CATASTROPHE DE MONTREUIL-BELLAY

ÉMOUVANT ET PÉNIBLE SAUVETAGE

Le nombre des Morts est inconnu.

La Pirouette du Vieux Singe

Si nous avions un Parlement capable de s'émouvoir et de s'indigner, capable de voir où on le mène, la dernière pi-

AUX ASSISES DES ARDENNES

Poulain et Boutet sont acquittés

IL FAUT MAINTENANT FRAPPER LES COUPABLES

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016

III. Μια εκδρομή στο Παρίσι (25 Νοέμβρη 1911, Σάββατο)

Η «εκδρομή» είναι μια βόλτα στο Παρίσι του ζεύγους Λαφάργκ. Η Λόρα αγοράζει ένα καινούργιο καπέλο, πηγαίνουν σινεμά και βλέπουν ένα έργο, μια διασκευή της *Παναγίας των Παρισίων*, περπατάνε σε μέρη που, κυρίως για τον Λαφάργκ, είναι φορτωμένα αναμνήσεις από το πολιτικό του παρελθόν, τρώνε έξω, σχολιάζουν το μέλλον του κινηματογράφου και, κάποια στιγμή, ένα βιαστικό αυτοκίνητο παραλίγο να σκοτώσει τον Πολ. Γυρνάνε στο σπίτι αργά το βράδυ.

IV. Φυσάει απόψε στο Ντραβέιγ (25 Νοέμβρη 1911, Σάββατο βράδυ)

Ενώ οι σύντροφοί τους τρώνε, πίνουν, γλεντάνε και τραγουδούν στο σπιτάκι του κήπου, οι Λαφάργκ συλλογίζονται ξανά τη ζωή τους, πίνουν ένα τελευταίο ποτήρι κρασί, «παίζουν» για λίγο (με πρωτοβουλία της Λόρα) ένα κομμάτι από το *Δικαίωμα* κι ύστερα, ευτυχείς, στο απόγειο του γλεντιού των συντρόφων τους στον κήπο (υπό τους ήχους του λαϊκού τραγουδιού *Elle n'est pas morte*[18]) εκτελούν ο καθένας απ' τη μεριά του το πολιτικό εκείνο εγχείρημα που, κατά τη διατύπωση του ίδιου του Λαφάργκ, «υπογράφει» το κοινωνικό όραμα για το οποίο αγωνίστηκαν όλη τους τη ζωή. Το τραγούδι καταλήγει:

…Κι ο καθένας τους σε λίγο θα το ξέρει
πως η Κομμούνα ποτέ της δεν πεθαίνει!

[18] Δεν έχει πεθάνει!

© Άρης Μαραγκόπουλος 2016